

Blokada Leningradu

i jej reprezentacje w świetle
innych doświadczeń granicznych

Biblioteka
Przeglądu
Rusycystycznego

Nr 20

Pod redakcją
Piotra Fasta

Beata Pawletko

Blokada Leningradu

i jej reprezentacje w świetle
innych doświadczeń granicznych

Katowice 2016

Opiniowała do druku
ALICJA WOŁODŹKO-BUTKIEWICZ

Projekt okładki i stron tytułowych
MAREK J. PIWKO

Korekta
ANNA TYKA

© Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice 2016

ISBN 978-83-7164-931-8

Na okładce wykorzystano zdjęcie budynku leningradzkiego radia
wykonane przez Dawida Trachtenberga
<http://www.stranamam.ru/post/10508122/>

Publikacja dofinansowana przez
UNIwersytet Śląski w Katowicach

„Śląsk” Sp. z o.o. Wydawnictwo Naukowe
ul. Juliusza Ligonia 7, 40-036 Katowice
tel. (032) 258-07-56, fax 258-32-29,
e-mail: biuro@slaskwn.com.pl
<http://www.slaskwn.com.pl>

Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych
40-032 Katowice
pl. Sejmu Śląskiego 1/419
www.opcje.net.pl
stowarzyszenieiw@gmail.com

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE / 7

OBLICZA BLOKADY / 36

Oblicze zwycięskie / 36

„Od wojny nienawidzę czerwonego koloru”, czyli opowieść głosów / 42

Od wielkiej narracji do mikrohistorii / 49

Fotografia a blokada / 60

Symbole blokady / 65

Sztuka agitacyjna w oblężonym Leningradzie / 65

Leningradzkie radio / 71

Leningradzka symfonia / 80

Muzeum / 85

Historyczna fotorekonstrukcja / 99

Historia ratownicza / 102

OBSZARY BLOKADY / 105

Człowiek a oblężenie. Konfrontacja z ciałem / 105

W poszukiwaniu oblężonej płci / 117

Oszukać głód. O „sztuce” kulinarnej w oblężonym Leningradzie / 127

Figura dystrofika. Dochodiaga — muzulman — dystrofik / 139

Miasto ciała / 150

Ciało miasta / 162

ODSŁONY BLOKADY / 188

A czas się wlecze nieznośnie / 188

Dzienniki czasu blokady / 196

Za-rysować blokadę. O innych reprezentacjach oblężenia / 215
Pisanie blokady — blokada pisania / 229
Wokół pamięci i postpamięci / 240
Echa blokady we współczesnej literaturze i sztuce rosyjskiej / 254
Noty biograficzne / 285
Bibliografia / 297
Wykaz skrótów / 315
Nota bibliograficzna / 316
Резюме / 317
Summary / 320
Indeks nazwisk / 323

WPROWADZENIE

Блокада — это слишком много всего, и всего не объяснишь. Но для людей читающих и пишущих есть в ней нечто такое, чего больше нет нигде и ни в чем другом¹.

Praca poświęcona jest blokadzie Leningradu i jej reprezentacjom w świetle innych doświadczeń granicznych. Nie chodzi przy tym o ich porównywanie, choć wykażę sporo między nimi podobieństw. Bardziej istotne jest jej osadzenie w kontekście innych wstrząsających wydarzeń XX wieku, uwypuklenie jej doniosłego znaczenia w podejmowanych wciąż próbach odpowiedzi na pytanie o istotę sytuacji granicznych. Pojęcie to, odsyłające przede wszystkim do prac Karla Jaspersa, a także Bruna Bettelheima, stało się synonimem sytuacji bez wyjścia, w których człowiek zostaje postawiony wobec krańcowych uczuć i emocji, konieczności dokonywania tragicznych wyborów, ciągłego zagrożenia, okrucieństwa, przemocy, cierpienia i śmierci. Jak pisze Jacek Leociak, autor książki *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, istotą sytuacji skrajnej jest to, że nie da się przed nią „obronić ani jej oswoić, ponieważ dotychczasowe wzorce adaptacji, strategie przetrwania

¹ И. Сандомирская, *Блокада явилась мощнейшим биополитическим полигоном для испытания технологий власти*. Интервью Дениса Ларионова (Colta.ru) с Ириной Сандомирской, <http://www.nlobooks.ru/node/4247> (31.07.2016).

i mechanizmy obronne nie mają już zastosowania, są nieadekwatne”². Co więcej, wrzucenie w taką sytuację, z paraliżującym w przypadku ocalałych poczuciem winy wobec ofiar i uczuciem wstępu wobec siebie i swoich zachowań, skutkować może rozpadem osobowości, przekreśleniem sensu życia i wyznawanych wartości. Zgodnie z ustaleniami Bettelheima, który jako więzień obozów koncentracyjnych w Dachau i Buchenwaldzie jeszcze przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej obserwował z bliska zachowanie człowieka w sytuacji ekstremalnej, koszmar dwudziestowiecznych doświadczeń granicznych polega na tym, że są nierzadko zaplanowane z premedytacją i wykorzystują postęp oraz zdobycze nauki, przez co przynoszą „cierpienia, zniszczenia i śmierć na niewyobrażalną przedtem skalę”³.

Celem nadrzędnym w tej książce jest postawienie blokady Leningradu w centrum rozważań, zwrócenie uwagi na wielość i różnorodność wydarzeń, świadectw, postaci. W ujęciu oblężenia z perspektywy literaturoznawczej, ale również antropologicznej, psychologicznej oraz etycznej pomocny będzie kontekst, który w tym przypadku stanowią inne wojenne doświadczenia graniczne (przede wszystkim Holocaust oraz powstanie warszawskie), a także te, które miały miejsce w Związku Sowieckim (Gulag oraz głód w latach 20. i 30. w Rosji i na Ukrainie). Na szczególną uwagę zasługuje, zarysowany tu zaledwie, potencjał analiz porównawczych na linii Leningrad–Warszawa. Bardziej wnikliwe studia poświęcone sytuacji cywilów w obu tragicznie doświadczonych podczas wojny miastach, w których nie brakuje miejsc napiętnowanych, zbrukanych, splamionych ludzką krwią, a więc „upominających się” o jakieś formy pamięci, ujawniłyby z pewnością wiele odkrywczych uzmysłowień, zadziwiających podobieństw czy konfrontacji. Sprzyjać temu zapewne może przełom w postrzeganiu

² J. Leociak, *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2009, s. 15.

³ Tamże.

i przede wszystkim w popularności ujęć oblężenia Leningradu, jaki nastąpił pod koniec XX i na początku XXI wieku, przynosząc ze sobą liczne publikacje ego-dokumentów, ale i świadectw literackich, a także rozpraw naukowych i wystąpień publicystycznych⁴ powstałych w związku ze zmianą paradygmatu politycznego, w oparciu o udostępniane stopniowo zasoby archiwalne. Aktualizacji, a ściślej demitologizacji, podlegają mistyfikacje, fakty, przemilczenia, a przede wszystkim dane dotyczące liczby ofiar blokady⁵.

⁴ Do najsłynniejszych należy wystąpienie pisarza i żołnierza, uczestnika Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (WWO), Wiktora Astafiewa — 30 czerwca 1989 roku na łamach „Prawdy” wypowiedział on słowa, które wstrząsnęły ówczesną opinią publiczną. Autor *Przeklętych i zabitych* przyznał bowiem, że Leningrad należało poddać, aby uniknąć męczeństwa i śmierci mieszkańców. W ten sposób pisarz, na którego życiu wojna odcisnęła niezatarte piętno, po raz pierwszy publicznie odważył się zakwestionować przekonanie o bezwzględnym usprawiedliwieniu dla liczby ofiar w oblężonym mieście, oskarżając władze o nieprzestrzeganie zasad humanizmu: „восстановить можно все, вплоть до гвоздя, но жизни не вернешь. А под Ленинградом? Люди предпочитали за камень погубить других людей. И какой мучительной смертью! Детей, стариков...”. cyt. za: Т. Воронина, *О старом по-старому: блокада Ленинграда в литературе перемен*, „Новое литературное обозрение” 2016, nr 1(137), <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/nlo137-2016/29493-o-starom-po-staromu-blokada-leningrada-v-literature-epohi-peremen.html> (25.10.2016).

⁵ Niezmiernie sceptyczny co do informacji o konkretnej liczbie ofiar jest Dmitrij Lichaczow. We wspomnieniach dotyczących blokady z oburzeniem pisze o liczbie, która pojawiła się m.in. podczas procesu norymberskiego, a potem była powielana przez różne źródła: „Wiktor Karamzin w artykule *Кто сочтет... Ленинград. Блокада. Дему (Кто поliczy... Ленинград. Блокада. Дети*; miesięcznik „Nasz sowriemiennik” 1986, nr 8, s. 170) pisze: ‘Podczas blokady zmarło 632 253 leningradczyków’. Co za bzdura! Policzyć co do jednego człowieka! Na podstawie jakich dokumentów, a w ogóle kto liczył? Zaiste: ‘Kto policzy...?’ — kto policzy tych, którzy wpadli pod lód, zebranych z ulic i wkrótce odwiezionych do kostnicy i dołów cementarnych? Kto policzy mieszkańców podmiejskich osiedli, wsi obwodu leningradzkiego, którzy przyjechali do Leningradu? A iluż było szukających ratunku z obwodów pskowskiego, nowogrodzkiego? A wszystkich innych — uciekających często bez dokumentów i ginących bez kartek w nieogrzewanych pomieszczeniach, które im przydzielano — w szkołach, wyższych uczelniach, technikach,

Nie należy przy tym zapominać, że blokada Leningradu jest ewenementem w dziejach ludzkości. Jej wyjątkowość polega przede wszystkim na tym, że przez długie miesiące dla przytłaczającej większości mieszkańców oznaczała ona sytuację bez wyjścia, śmiertelną pułapkę bez możliwości ucieczki. Szukając w przeszłości wydarzenia, które można byłoby porównać z blokadą Leningradu, historyk Siergiej Jarow wymienia oblężenie Jerozolimy w I wieku n.e.,

kinach?". D. Lichaczow, *Wspomnienia*, przeł. B. Żyłko, Wydawnictwo Sedno, Warszawa 2016, s. 441. Dynamikę zmian, co do liczby ofiar oblężenia dobrze ukazuje w opracowaniu *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда* Siergiej Jarow. Można tam przeczytać, że: „Дискусии о том, сколько погибло людей во время осады Ленинграда, продолжают и сейчас. Споры возникают из-за разных подсчетов жертв блокады и фрагментарности документов, фиксировавших их смерть. Многие смерти не регистрировались, трупы часто захоранивались вне кладбищ, имелись попытки со стороны похоронных команд преувеличить сведения о погребенных, поскольку превышение их ‘нормы’ поощрялось дополнительным пайком. К этому примешивалось и стремление руководителей города преуменьшить число умерших и снять с себя ответственность за то, что Ленинград не был подготовлен к долговременной осаде, и не все в нем делалось для того, чтобы спасти оставшихся здесь людей. Иностранному корреспонденту, спросившему на пресс-конференции П.С. Попкова в 1944 году, действительно ли погибли 500 тысяч человек, тот ответил, что ‘цифра во много раз завышена и является сплошной газетной уткой’. Через два года на Нюрнбергском процессе было заявлено, что в Ленинграде умерло 632 253 человека. Это число уточнено в 1965 году В.М. Ковальчуком и Г.Л. Соболевым. Они считали, что число жертв блокады составляло не менее 800 тысяч человек, исключая тех, кто умер во время эвакуации. Статья вызвала раздражение бывшего уполномоченного ГКО по снабжению Ленинграда продовольствием Д.В. Павлова, обратившегося с жалобой в ЦК КПСС. Никаких аргументов он не приво-дил, отметив только, что цифры, обнародованные на Нюрнбергском процессе, являются общепризнанными. Автор одного из новейших исследований по истории блокады, Л.Л. Газиева, считает, что число умерших во время осады города можно увеличить до 933 716 человек, из которых не менее 33,4 процента были детьми до 14 лет”. С. Яров, *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда*, Молодая гвардия, Москва 2013, s. 166. Por. ponadto Н.Я. Комаров, *Феномен блокадного Ленинграда*, Кучково поле, Международный благотворительный фонд „Живая память”, Москва 2008, s. 99.

i zwraca szczególną uwagę na podobne prymitywne zachowania ludzi w obliczu głodu⁶. Wspomina też o pierwszym nasuwającym się skojarzeniu, czyli Wielkim Głodzie na Ukrainie i Powołżu. Chyba najbardziej niezwykle jest to, że te dwie sytuacje graniczne dzieli zaledwie kilkanaście lat — Wielki Głód zaczął się bowiem w 1930 roku i trwał siedem lat, a wyjątkowo ponure żniwo zebrał w 1933 roku. Czytając o tych dwóch Golgotach, nie sposób nie zauważyć pewnych zatrważających podobieństw. Przede wszystkim w obu przypadkach rzuca się w oczy, że głód uderza w rodzinę, niszczy relacje rodzinne, doprowadzając do tego, że najbliżsi sobie ludzie stają się śmiertelnymi wrogami. I podczas Wielkiego Głodu, i w oblężonym Leningradzie zdarzały się przypadki kanibalizmu. Najwięcej ofiar zanotowano wśród dzieci i mężczyzn, najsilniejsze i najbardziej odporne okazały się zaś kobiety. Zmarłych chowano w masowych grobach. Powszednim pożywieniem były przede wszystkim otręby, plewy, liście drzew, żołądźcie, wióry, trociny, psy, koty, szczury, ptaki, żaby itd.⁷.

Zniszczenie relacji międzyludzkich i rodzinnych to jeden z ważniejszych tematów tabu, szczególnie w nawiązaniu do oblężonego Leningradu. Można odnieść wrażenie, że głód i mróz na przełomie 1941 i 1942 roku uczyniły w tej materii znacznie więcej niż władze, które w pierwszym okresie istnienia państwa sowieckiego dążyły do zatomizowania

⁶ *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда*, http://polit.ru/article/2015/09/19/yarov_lecture/ (19.08.2016).

⁷ Por. R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2001, s. 285–291. Warto pamiętać, że — oprócz głodu lat 20. i 30. w Rosji i na Ukrainie oraz w oblężonym Leningradzie — w XX wieku zdarzył się jeszcze jeden głodowy kataklizm, czyli klęska głodu w Chinach, wywołana bezwzględnością polityką Mao Zedonga. W jej wyniku życie straciło kilkadziesiąt milionów ludzi. Zapis tego kolejnego w dziejach ludzkości doświadczenia granicznego, pod wieloma względami przypominającego wcześniejsze wydarzenia w Rosji i na Ukrainie, znaleźć można w książce historyka i rusycysty Franka Diköttera. F. Dikötter, *Wielki Głód. Tragiczne skutki polityki Mao 1958–1962*, przeł. B. Gadomska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013.

rodziny i wyrwania „nowego człowieka” z pęt tradycyjnych wartości rodzinnych⁸. Potwierdzeniem tej tezy mogą być ego-dokumenty, których autorzy nierzadko szczerze i bezkompromisowo piszą o stopniowym, ale konsekwentnym oddalaniu się od siebie członków najbliższej rodziny — o dramatycznych oskarżeniach, maniackalnej podejrzliwości, złościwości, znęcaniu się psychicznym, a także fizycznym. Często jednak refleksji na ten temat towarzyszy stwierdzenie, że wszyscy wtedy przestawali być sobą. Oblężeni czuli, że za przemianami psychicznymi i fizycznymi stał głód, który łamie najbardziej odpornych, sprowadzając życie do instynktu przetrwania. Wydaje się, że to właśnie podczas blokady ludzie poddani zostali próbie ujawniającej granicę, za którą więzi rodzinne ulegają znacznemu rozluźnieniu, a często po prostu zniszczeniu. Oblężony Leningrad to poligon, na którym testuje się wytrzymałość człowieka, granice jego miłości do najbliższych, dobra w odniesieniu do bliźnich⁹. Ironią losu jest to, że w tle dość często pojawia się słowo „kolektyw”, szczególnie w kontekście ocalenia. Charakteryzując blokadę, Irina Sandomirskaja odwołuje się do określenia „tanatopolityka”, kojarzonego z poglądem na temat łagrów Giorgia Agambena, i dodaje, że w przypadku oblężenia Leningradu można mówić o zjawisku pokrewnym, a mianowicie „tanatobiurokracji”:

Сталинские технологии власти не имели распределения смерти в качестве своей прямой задачи, но были призваны обеспечить целостность блокады от прорыва изнутри. Они (технологии) манипулировали, наоборот, выживанием, революционным образом сочетая в себе полицейский террор с административными мерами по регулированию и распределению дистрофической „минимальной жизни” среди гражданского населения¹⁰.

⁸ Więcej zob. J. Sadowski, *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2005.

⁹ Por. И. Сандомирская, *Блокада явилась мощнейшим...*

¹⁰ Tamże.

Z drugiej jednak strony — jak podkreśla — fakt, że leningradczycy przetrwali ten eksperyment, jest dla władzy powodem do chluby i podkreślania wytrzymałości człowieka radzieckiego, więzi wewnątrz kolektywu. To przewrotne myślenie stanie się obiektem drwin w powieści Michaiła Kononowa *Goła pionierka* (jej analizę przeprowadzam w rozdziale trzecim). Pisarz wykorzysta tu właśnie tę fałszywie pojętą dumę. Absurdalność takiego myślenia, dodaje Sandomirskaja, jest w stanie doprowadzić niektórych wręcz do przekonania, że „nasze” doświadczenia łagrowe czy leningradzkie nie są mniej dotkliwe niż „ich” Auschwitz, co podkreśla nie tylko wynaturzenia systemu, ale demaskuje spojrzenie kolonizatora, bo przecież w łagrach cierpieli ludzie różnych nacji, już wcześniej doświadczanych przez hegemonia, z woli którego znaleźli się w tym właśnie miejscu.

Blokada Leningradu jest wydarzeniem wyjątkowym również pod względem roli, jaką w tym czasie odegrali w mieście inteligenci, którzy często z powodu złego stanu zdrowia czy wieku nie podlegali mobilizacji. Taki właśnie „sumaryczny i umowny [...] inteligent”¹¹ będzie bohaterem *Zapisków człowieka oblężonego* Lidii Ginzburg. Wielu przedstawicieli świata sztuki, literatury, nauki pozostało w mieście, starając się wypełniać swoje obowiązki, często również prowadząc zapiski, dokumentując zniszczenia, chroniąc księgozbiory, pamiątki, okrucy przedwojennego życia. Ich świadectwa mają szczególne znaczenie. Starają się oni bowiem już na tym etapie dokonywać rozpoznania sytuacji, w której się znaleźli, intelektualizować pewne zjawiska, wskazywać na analogie (szczególnym punktem odniesienia będzie głód podczas wojny domowej), syntetyzować położenie miasta i ludzi, wychodząc poza zakłętą krąg tematów jedzenia i głodu. Czynią to przy tym w różny sposób, np. poprzez postawę

¹¹ A. Knyt (red.), *Oblężone*, przeł. A. Knyt, E. Milewska-Zonn, wyb. i oprac. A. Knyt, Ośrodek Karta, Warszawa 2011, s. 160. Dalej cytuję według tego wydania, w nawiasie podaję skrót „O” i numer strony. Wykaz skrótów stosowanych w niniejszej pracy znajduje się na końcu książki.

ironiczną, dystans w odniesieniu do otaczającej rzeczywistości i własnego ciała. Widać to chociażby w zapiskach reżysera Aleksandra Dymowa, który prowadzi wysublimowany dialog z towarzyszem Żołądkiem: „Я хочу думать не только о жратве, а о многом другом, не имеющем к ней никакого отношения... Вы понимаете — я хочу быть человеком. Не мешайте мне в этом. Поверьте, и вам будет легче”¹². Oczywiście, inteligenci również często przegrywają z głodem walkę o zachowanie godności, szacunku dla innych, ale przede wszystkim dla samego siebie.

Nie zmienia to jednak faktu, że ten tymczasowy stan zdziczenia jest w powstających na gorąco czy też retrospektywnych świadectwach poddany nierzadko wnikliwej analizie — widać zabiegi o ochronę własnej tożsamości, rozpoznanie i niepokodzenie ze złożonością zaistniałej sytuacji, próbę wydostania się z matni głodu i mrozu dzięki aktywności twórczej, intelektualnej. Przykładów takich heroicznych postaw w obłożonym mieście nie brakuje. Naturalnie, nie każda walka kończy się sukcesem. Blokada Leningradu jest jednym z najważniejszych i najtragiczniejszych ogniw łańcucha zdarzeń prowadzących do unicestwienia kultury materialnej Rosji przedrewolucyjnej. Giną ludzie, a wraz z nimi idee, pamiątki, kolekcje i zbiory. Na szczęście, wśród zgliszcz i popiołów, udaje się ocalić, zabezpieczyć nie tylko ślady przeszłości, ale liczne i różnorodne reprezentacje blokady, jakie po niej pozostały. Paradoksalnie jednak, aby udało się je ocalić, muszą one po wojnie zniknąć. To dlatego, w oczekiwaniu na lepsze czasy, leżą przez dziesiątki lat zapomniane, nieuporządkowane, często niekompletne, w rodzinnych lub państwowych archiwach. Proces ich wydobywania na światło dzienne wciąż trwa, choć rozpoczął się przecież kilkadziesiąt lat temu, jeszcze za czasów ZSRR. I w tym sensie blokada zaledwie wpisuje się w cykl doświadczeń granicznych, jakie stały się udziałem człowieka w XX

¹² Cyt. za: А. Турков, *Запретные главы. Заметки на полях перечитанной книги, „Дружба Народов”* 2013, nr 4, <http://magazines.russ.ru/druzhba/2013/4/t16.html> (19.06.2016).

wieku, wciąż jeszcze rzadko stanowiąc oczywisty punkt odniesienia, gdy mowa o takich zagadnieniach jak trauma, choroba głodowa, pamięć, kobiecość, przemoc i wiele innych. Częściej w takich sytuacjach przywoływane są wspomnienia łagrowe. Jest to przede wszystkim efekt ogromnej wyrwy czasowej w publikacji świadectw dotyczących obłożenia, działania cenzury i autocenzury. W przeciwieństwie do tematyki łagrów okres odwilży nie stał się sprzyjającym momentem dla publikacji utworów rozliczeniowych o obłożeniu, tak jak miało to miejsce z tekstem Aleksandra Sołżenicyna *Jeden dzień Iwana Denisowicza*, którego publikacja nie tylko nie umknęła uwadze obłożonych (szczególnie Lidii Ginzburg), ale doprowadziła również do pewnego paradoksu (o reperkusjach tego faktu piszę w rozdziale trzecim).

Dopiero od lat 80. klimat wokół blokady i jej reprezentacji stopniowo zmienia się na lepsze, przynosząc ze sobą falę publikacji wspomnień, dzienników, ale również świadectw literackich. Wśród nich najbardziej rozpoznawalnym, najczęściej cytowanym źródłem jest hybrydyczna proza Ginzburg, która blokadę Leningradu opisuje z zupełnie innej perspektywy. Jej wspomnienia wyróżniają się na tle innych świadectw rezygnacją z ujęcia autobiograficznego i wyborem na bohatera człowieka sumarycznego, mężczyzny. W konsekwencji powstaje świadectwo przemyślane, analityczne, będące syntezą doświadczeń człowieka obłożonego, atrakcyjne nie tylko z punktu widzenia literaturoznawcy. Dziś trudno sobie wyobrazić pracę badawczą poświęconą obłożeniu, w której nie pojawiłoby się żadne odwołanie do ustaleń Ginzburg, tym bardziej że ciekawa jest nie tylko ich forma, ale również zawarte w nich rozpoznanie historyczne i socjologiczne. Nic dziwnego, że wraz z ukazywaniem się kolejnych, coraz pełniejszych wydań jej nowatorskiej prozy, twórczość ta stała się niezmiernie popularna zarówno wśród badaczy w Rosji, jak i na Zachodzie¹³.

¹³ Badacze najchętniej przywołują wydanie z 2002 roku: Л. Гинзбург, *Записные книжки, воспоминания, эссе*, Искусство-СПб, Санкт-

Zupełnie inny charakter noszą świadectwa Olgi Frejdenberg oraz Olgi Bergholc (zapiski diaryistyczne), a także Lichaczowa czy Pawła Zalcmana (wspomnienia), do których będę się często odwoływać. Są one zogniskowane wokół wyzwań i problemów dnia codziennego, a ponieważ w pierwszych miesiącach wojny sytuacja zmienia się dość dynamicznie, to przy okazji pojawia się w nich mnóstwo detali charakterystycznych dla poszczególnych miesięcy — szczególnie z zimy na przełomie 1941 i 1942 roku. Niemniej interesujące są podlegające intensywnym przemianom relacje z najbliższymi, przyjaciółmi, sąsiadami, współpracownikami.

Jedną z bardziej znanych badaczek zajmujących się tematem blokady — poetka i eseistka Polina Barskowa — w recenzji poświęconej wydanej ponownie w 2012 roku książce Anatolija Darowa (Duchonina) *Blokada* (pierwsza publikacja miała miejsce w 1946 roku w Monachium, co oznacza, że ukazała się bez ingerencji cenzury) stwierdza:

В последнее время появились несколько научных трудов, также пытающихся ответить, каждый по-своему, на мучительный вопрос: что же такое блокада? Не столько как военная катастрофа, но как катастрофа культурная, психологическая — и даже лингвистическая. В первую очередь я имею в виду

Петербург 2002. Sporym echem odbiła się natomiast najnowsza publikacja tekstów z okresu wojny, w której centralne miejsce zajęło nieznane wcześniej opowiadanie *Рассказ о жалости и о жестокости* (*Opowiadanie o litości i okrucieństwie*). Tom ten jest przede wszystkim efektem żmudnej pracy dwóch badaczy i redaktorów — Emily Van Buskirk oraz Andrieja Zorina — z archiwaliami autorki *Zapisków człowieka obłożonego*. Więcej zob. Л. Гинзбург, *Проходящие характеры. Проза военных лет. Записки блокадного человека*, Wyb., ред. i przyp. Э. Ван Баскирк, А. Зорин, Новое издательство, Москва 2011. Warto nadmienić, że Van Buskirk i Zorin są ponadto redaktorami antologii tekstów o Ginzburg — *Lydia Ginzburg's Alternative Literary Identities: A Collection of Articles and New Translations*, Peter Lang, Oksford 2012. W 2016 roku ukazała się natomiast monografia Van Buskirk poświęcona prozie Ginzburg — *Lydia Ginzburg's Prose: Reality in Search of Literature*, Princeton University Press, New York 2016.

монографии Сергея Ярова и Ирины Сандомирской, издание блокадного архива Лидии Гинзбург и последовавшую за ним антологию статей о Гинзбург¹⁴.

Oprócz wspomnianych tu już publikacji dotyczących Ginzburg, Barskowa ma na myśli książki Jarowa, autora opracowań *Блокадная этика: представления о морали в Ленинграде в 1941–1942 гг.* oraz *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда*, a także filolożki i kulturoznawczynie Sandomirskiej *Блокада в слове. Очерки критической теории и биолингвистики языка*¹⁵, która poddaje analizie m.in. to, co dzieje się z językiem w trakcie oblężenia, a co znalazło odzwierciedlenie w prozie Ginzburg. We wspomnianej recenzji Barskowa również zwraca uwagę na specyfikę języka, jakim w czasie blokady posługiwali się mieszkańcy Leningradu, znajdującą odzwierciedlenie właśnie w książce Darowa. To on przecież jest twórcą terminu „apokalipsjanie” („апокалиптяне”), który miał być potwierdzeniem sytuacji, w jakiej znaleźli się leningradczycy¹⁶. Specyfika obejmuje zresztą nie tylko język oblężonych. Jak stwierdza Agnieszka Knyt, autorka wprowadzenia do polskojęzycznego zbioru *Oblężone*:

Życie w blokadzie wytworzyło swoisty syndrom leningradzki, powstał specyficzny typ *блокадного челowieка* — obłożonego, zamknię-

¹⁴ П. Барскова, *Энциклопедия блокадной жизни: блокада и блокада Анатолия Дарова (1946–2012)*, „Неприкосновенный запас” 2013, nr 2(88), <http://magazines.russ.ru/nz/2013/2/r22.html> (20.07.2015).

¹⁵ С. Яров, *Блокадная этика. Представления о морали в Ленинграде в 1941–1942 гг.*, ЗАО Издательство Центрполиграф, Москва 2013; С. Яров, *Повседневная жизнь...*; И. Сандомирская, *Блокада в слове. Очерки критической теории и биолингвистики языка*, Новое литературное обозрение, Москва 2013.

¹⁶ Ten trop biblijny znajduje potwierdzenie w takich określeniach jak „męczennicy” (o leningradczykach), „droga krzyżowa” (dotyczy odprowadzających bliskich na cmentarz osłabionych mieszkańców miasta. Z kolei *Księga blokady* nazywana jest „leningradzką Ewangelią”).

tego w sobie na zawsze przez historię, ale przede wszystkim przez własny lęk (O, s. 6).

Po raz pierwszy o tym symptomie można było szczegółowo przeczytać w *Księdze blokady* Alesia Adamowicza i Daniła Granina, przy czym, co warto podkreślić, autorzy oddają tu głos obłożonym. To oni sami mówią o tym, co działo się z ich psychiką i fizycznością, szczególnie podczas pierwszej zimy. W Polsce *Księga blokady* była wydana dwukrotnie – pierwszy raz w 1982 roku. W tym wydaniu nie znajdziemy jednak m.in. wspomnień Lidii Ochapkiny, Jury Riabinkina oraz Georgija Kniaziewa. Dopiero wersja rozszerzona z 1988 roku zawiera zapiski trzech wybranych, reprezentatywnych bohaterów.

W ostatnich latach obserwujemy coraz większe zainteresowanie blokadą Leningradu ze strony polskich wydawców. I, co ważniejsze, dotyczy to właśnie blokady widzianej oczami cywilów, a nie bitwy o Leningrad i relacji z frontu. W pierwszej kolejności mamy na myśli opracowanie Anny Reid *Leningrad. Tragedia obłożonego miasta 1941–1944*. Książka ta zasługuje na uwagę, bo obłożenie widziane tu jest okiem historyka, ale bardzo często wypowiedziane głosami świadków. Reid włącza do swojej narracji o blokadzie m.in. relacje Ginzburg, Bergholc, Olgi Grieczyny, Wiery Inber, Anny Ostroumowej-Lebiediewej, która, zdaniem Lichaczowa, w swoich wspomnieniach dobrze oddała klimat ostrzałów artyleryjskich, oraz Władimira Garszyna, ale również świadków mało znanych wcześniej. Jeszcze jedną ciekawą propozycją jest książka historyka i dziennikarza Briana Moynahana *Leningrad. Obłożenie i symfonia*. Tu również autor oddaje głos leningradczykom, cytując wspomnienia takich osób jak Walerian Bogdanow-Bieriezowski, Władisław Glinka czy Jelena Martiła. Atutem tego opracowania jest jednak przede wszystkim ukazanie, na przykładzie rodziny i otoczenia Dmitrija Szostakowicza, atmosfery narastającej w Leningradzie grozy, czystek, znikania wielu znanych ludzi. Właściwie możemy na podstawie tej książki

odtworzyć szczegółowo bieg wydarzeń, odzwierciedlających zanik pewnej formacji kulturowej w dziejach Rosji, jej potencjału i dorobku. Widać to dobrze na przykładzie losów Wsiewołoda Meyerholda czy Daniła Charmsa, ale także Pawła Fiłonowa¹⁷.

Oprócz opracowań historyków¹⁸ odnotowujemy wzrost publikacji świadectw czasu obłożenia. Książka *Obłożone*, na którą składają się *Dziennik czasu blokady* Jeleny Koczyny, a także fragmenty *Zakazanego dziennika* Bergholc oraz *Zapisków człowieka obłożonego* Ginzburg, to nie jedyne polskie wydanie zawierające świadectwa z czasów obłożenia. Wśród tekstowych reprezentacji blokady warto wyróżnić jeszcze inne dzienniki zwykłych leningradczyków, w tym szczególnie teksty autorstwa nastolatków. Pierwszy z nich to pamiętnik Riabinkina, pomieszczony najpierw w zbiorze *Księga blokady* (wyd. z 1988 roku), a następnie w książce *W obłożonym Leningradzie* Adamowicza i Granina. Drugi dokument, porównywany przez zachodnich krytyków do

¹⁷ B. Moynahan, *Leningrad. Obłożenie i symfonia*, przeł. J. Korpanty, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2016.

¹⁸ Warto przy okazji zwrócić uwagę na pewien paradoks. Otóż w Polsce częściej możemy spotkać opracowania na temat blokady historyków zachodnich, czyli przekłady z języka angielskiego. Nieznane polskim czytelnikom są natomiast wspomniane tu już opracowania Jarowa, Nikołaja Komarowa (*Феномен блокадного Ленинграда/Fenomen obłożonego Leningradu*, 2008) czy Nikity Łomagina, autora trzech książek o blokadzie – *Неизвестная блокада (Nieznana blokada)*, 2002), *Ленинград в блокаде (Obłożony Leningrad)*, 2005) oraz *В тисках голода (W okowach głodu)*, 2014). Łomagin jest historykiem związanym z Uniwersytetem Europejskim w Sankt-Petersburgu, ale publikował też książki w języku angielskim. Z wykładami o blokadzie występował m.in. na Harvardzie i na Oksfordzie. I choć jest on postacią na całym świecie identyfikowaną z blokadą, to jedynym współczesnym opracowaniem, przetłumaczonym z języka rosyjskiego, jest książka komercyjnego autora, niekojarzonego właściwie z obłożeniem – *Obrona Leningradu: historia bez retuszu* Władimira Bieszanowa, koncentrująca się jedynie na działaniach bojowych, walkach na przedpolach Leningradu. Poza uwagą autora pozostają natomiast losy mieszkańców miasta nad Nową. Zob. W. Bieszanow, *Obrona Leningradu: historia bez retuszu*, przeł. W. Stefanowicz, Bellona, Warszawa 2009.

WYKAZ SKRÓTÓW

- DG — O. Bergholc, *Dzienne gwiazdy*, przeł. M. Traczewska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1966.
- DLW — D. Lichaczow, *Wspomnienia*, przeł. B. Żyłko, Wydawnictwo Sedno, Warszawa 2016.
- FP — O. Frejdenberg, B. Pasternak, *Na całe życie: listy 1910–1954*, przeł. W. Grajewski, Wydawnictwo Sedno, Warszawa 2014.
- Kb — A. Adamowicz, D. Granin, *Księga blokady*, przeł. W. Biełkowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
- LM — L. Muchina, *Dziennik czasu blokady. Zapiski nastolatki z oblężonego Leningradu*, przeł. A. Wołodźko-Butkiewicz, Świat Książki, Warszawa 2014.
- O — A. Knyt (red.), *Oblężone*, przeł. A. Knyt, E. Milewska-Zonn, wyb. i oprac. A. Knyt, Ośrodek Karta, Warszawa 2011.
- OZD — H. Соколовская (red.), *Ольга. Запретный дневник. Дневники, письма, проза, избранные стихотворения и поэмы Ольги Берггольц*, Азбука, Санкт-Петербург 2011.
- Pch — Л. Гинзбург, *Проходящие характеры. Проза военных лет. Записки блокадного человека*, wyb., red. i przyp. Э. Ван Баскирк, А. Зорин, Новое издательство, Москва 2011.
- TmL — O. Bergholc, *Tu mówi Leningrad*, przeł. N. Gałczyńska, wiersze przeł. J. Litwiniuk, Czytelnik, Warszawa 1966.
- WoL — A. Adamowicz, D. Granin, *W oblężonym Leningradzie. Dramatyczne wspomnienia*, przeł. A. Wrzosek, Bellona, Warszawa 2011.

БЛОКАДА ЛЕНИНГРАДА И ЕЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ФОНЕ ДРУГИХ ПОГРАНИЧНЫХ СИТУАЦИЙ

Резюме

Настоящая книга посвящена блокаде Ленинграда и ее репрезентациям. Существенным было при этом поместить это событие в контекст других пограничных ситуаций, подчеркнуть его роль в появляющихся попытках ответа на вопрос о сути этих ситуаций, а также о механизмах поведения человека под давлением постоянной угрозы, насилия, смерти, необходимости делать трагический выбор, которые ведут всех, кто пережил к парализующему чувству вины и отвращения по отношению к самому себе.

В анализе осады Ленинграда с литературоведческой, антропологической, психологической и этической точек зрения помогает контекст, который в этом случае образуют другие военные пограничные ситуации (прежде всего Холокост и Варшавское восстание), а также те, которые имели место в Советском Союзе (ГУЛАГ и голод в России и в Украине 20-х — 30-х годов XX века). В книге раскрыт лишь потенциал сравнительного анализа положения Варшавы и Ленинграда во время второй мировой войны. Более тщательные исследования посвящены ситуации жителей обоих городов — людей, которые тогда подвергались трагическим испытаниям, могли бы обнаружить неожиданные сходства, аналогии, но и различия. Этому способствует перелом в восприятии блокады, который наступил в конце XX — начале XXI веков, принося с собой публикации эго-документов, рассекреченных материалов, литературных свидетельств, научных трудов и публицистических выступлений, которые возникли в связи со сменой политической парадигмы.

Объектом интереса в этой книге остаются, с одной стороны, «общие места» с такими пограничными ситуациями как

гетто, сталинские и гитлеровские концлагеря, или Варшавское восстание. С другой стороны, не менее важным является показать сложность, исключительность, отличие блокады, подчеркнуть факт, что осада Ленинграда — это одно из наиболее трагических звеньев в цепи событий, ведущих к гибели дореволюционной культуры России и, одновременно, период необычной активности интеллигентов, которые часто по поводу плохого состояния здоровья или возраста не подлежали мобилизации. Благодаря этому в монографии используются не только документальные и литературные свидетельства, но и визуальные репрезентации, эскизы, рисунки, словесно-визуальные гибриды, которые можно анализировать как тексты.

Монография состоит из пяти частей: *Введение, Образы блокады, Пространства блокады, Картины блокады и Биографические сведения.*

В первой части внимание сосредоточено на переменах дискурса о блокаде, на переходе от героической версии к «роману голосов», который имеет отношение к закату больших нарративов и наступлению периода микроисторий, устной истории и культурной антропологии. Кроме *Блокадной книги* Алексея Адамовича и Даниила Гранина, а также книг Светланы Алексиевич, являющихся продолжением этого способа «переработки» травматического наследия прошлого, объектом особого интереса в этой части являются работы Сергея Ярова, посвященные повседневности и этике блокадного города. В следующих фрагментах в центре внимания автора оказываются такие репрезентации и символы осады как фотографии, агитационное искусство, *Ленинградская симфония* Дмитрия Шостаковича, Ленинградское радио, а также музеи, построенные в память о блокаде и ее жертвах.

Вторая часть — *Пространства блокады* — сосредоточена вокруг двух исследовательских вопросов. Первый касается тела блокадного человека и его изменений, вызванных дистрофией. Отдельный фрагмент посвящен гендерным проблемам, анализ которых проводится с учетом крайне разных в этом отношении литературных свидетельств Ольги Берггольц и Лидии Гинзбург. В следующей части обращается внимание на голод и «кулинарное искусство» во время блокады, откуда только шаг к настоящим табуированным темам, связанным с осадой, т.е. каннибализму и распаду межчеловеческих и, особенно,

семейных связей. В дальнейшей части речь идет о фигуре дистрофика и ее сходствах с другими символами человеческой деградации — мусульманином (узником фашистских концлагерей), а также с доходягой (узником сталинских лагерей). В контексте телесности рассмотрен также аспект трупов, тривиализации смерти, примитивизации похоронных практик и траура (*Город тел*). Второй исследовательский вопрос имеет отношение к телу города (оттуда и заглавие — *Тело города*). Оно также подвергается болезненным ударам, повреждениям (бомбардировки, артобстрелы). Анализ сосредоточен на «другом» характере города, т.е. темноте, звуках, важной роли таких чувств как запах, осязание или слух, помогающих найти себя и других людей в этом не-месте (определение Марка Оже) или гетеротопии (термин Мишеля Фуко).

Последняя часть — *Картины блокады* — содержит попытку взглянуть на категорию времени в осажденном городе, т.е. главным образом, холодное и голодное настоящее, которое осажденные стараются как-то заполнить. Среди разных форм эскапизма стоит выделить ведение дневника. Текстовым и нетекстовым репрезентациям блокады посвящаются два отдельных фрагмента этой главы, благодаря чему подчеркивается, что в случае многих авторов как документальных, так и литературных свидетельств травма блокады неразрывно связана с травмой вынужденного молчания, вызванной цензурой. В двух последних частях третьей главы основными категориями остаются, в свою очередь, память и постпамять.

THE SIEGE OF LENINGRAD AND ITS REPRESENTATIONS IN THE LIGHT OF BOUNDARY EXPERIENCES

Summary

This book is devoted to the Siege of Leningrad and its representations. It is significant to put the mentioned occurrence in context of other boundary experiences in order to highlight its great meaning in continuous attempts to answer the question about essence of boundary experiences and mechanisms of human behaviors, which under constant threat, violence, death and necessity to face tragic choices often lead to feeling of self-guilt and self-disgust among those, who managed to survive. Taking into consideration literary, anthropological, psychological and ethical perspective the context is helpful. In this case it is constituted by other war boundary experiences (primarily the Holocaust and Warsaw Uprising) and those, taken place in Soviet Union (gulag and famine in Russia and Ukraine in twenties and thirties).

The potential for comparative analysis along Leningrad–Warsaw line has only been roughed out. More profound studies devoted to the position of civilians in both tragically experienced during the war cities would definitely expose many revealing ideas, surprising parallels and confrontations. They might be fostered by the breakthrough in perception and, most of all, in popularity of the Siege of Leningrad, following at the end of 20th and the beginning of 21st century, and providing numerous publications of ego-documents, literary testimonies, scientific dissertations and journalistic writing, arising in connection with change in political paradigm, based on making archival resources steadily available.

In this book the fields of interest are, therefore, places having in common such experiences as ghetto, labor camps or Warsaw Uprising, however it is less important to show complexity, uniqueness or dissimilarity of the Siege. It is essential to recognize the Blockade as one of the most tragic links in the chain of events leading to annihilation of Russia's pre-revolutionary material culture, and also as a peculiar event due to the role of intellectuals, who often on the grounds of poor health or age were not enlisted.

Thanks to this, reflections are broadened not only by documentary and literary testimonies, but also by visual representations of the Block-

ade, verbal and graphic hybrids, drafts and drawings, which may also be considered as texts.

The monograph consists of the following parts: *Introduction*, *Faces of the Blockade*, *Areas of the Blockade*, *Scenes of the Blockade* and *Biographical Notes*

In the first part — *Faces of the Blockade* — a focus is given to the shift in the Blockade's discourse, moving from heroic version to "the story of voices", coinciding with the turn from grand narrative towards microhistory, verbal history or cultural anthropology.

Apart from *A Book of the Blockade* by Ales Adamovich and Daniil Granin and books by Svetlana Alexievich, which are the aftermath of this method of "working" traumatic heritage of the past, special attention is given to the works by Sergei Yarov devoted to the every-day reality and the ethic of besieged city. In the subsequent parts of the first chapter such representations and symbols of the Siege as photos, the propaganda art, *The Leningrad Symphony* by Dmitri Shostakovich, the Leningrad radio and museums, commemorating the Blockade, are examined.

The second part entitled *Areas of the Blockade*, concentrates on two scientific fields. The first one is the body of besieged man and its changes developed by the famine. Individual passage is dedicated to the gender identity and femininity, analyzed on the basis of radically different testimonies of Olga Bergholz and Lidiya Ginzburg. In the following part the object of analysis is the famine and "culinary art" during the Blockade, being barely a foot away from the taboo surrounding such topics as cannibalism and ruined by hunger people, and most of all, family relations. Subsequent passage is devoted to the figure of dystrophic human, confronted with two other figures, namely *dokhodyaga* — a prisoner of a labor camp, and the Muselmann — a symbol of dehumanization accomplished in labor camps.

The motifs of corpses, death trivialization and crudeness of burial and mourning are considered in the context of corporality (*A City of Bodies*). The second scientific field, being the subject of analysis in the last passage of the second part entitled *A City of Bodies*, is the urban organism, shattered systematically by air raids and shelling. Reflection focuses here on "otherness" of besieged city, its sounds, darkness and, consequently, important role of alternative to eyesight senses, which help to find oneself in this non-place, heterotopia (referring to the works by Marc Augé and Michel Foucault).

The last part *Scenes of the Blockade* concentrates on analysis of the time in besieged city, primarily on hungry and cold presence, which besieged people somehow try to fulfill, therefore among different forms of escapism special place takes writing diaries. I dedicate two separate passages of this chapter to textual and non-textual representations of the Blockade, emphasizing that in case of many authors of documentary

testimonies, but also literary, the trauma of the Blockade in the postwar years overlaps additionally the trauma of forced silence, connected with the censorship. In the last two parts of the third chapter the key categories remain memory and postmemory.

INDEKS NAZWISK

- Achmatowa Anna 75, 110,
124, 230, 242–243, 277,
286–287
- Adamowicz Aleś 18–20, 27,
30, 43–47, 58, 116, 124, 153,
161, 164, 202, 282, 284, 289,
293–295, 297, 315, 318, 321
- Adorno Theodor W. 257
- Agamben Giorgio 12, 144,
147, 298
- Aksionow Wasilij 123
- Aleksijewicz Swietłana 27, 30,
42–44, 47–48, 258, 298, 308,
311, 318, 321
- Ambroziak Daria 316
- Améry Jean (właśc. Hans
Mayer) 144, 268, 307
- Amundsen Roald 129
- Andriejenko Iwan 133
- Antkiewicz Zofia 121, 298
- Apel Jurij 144, 305
- Applebaum Anne 123, 144,
148, 298
- Archangielski Andriej 38
- Arciszewska Katarzyna 316
- Arendt Hannah 22
- Arjew Andriej 251, 309
- Arłauskajte Natalia 42, 308
- Arsieniewa Zinaida 226, 309
- Astafiew Wiktor 9
- Astapow Iwan 67
- Aszrapjan Galina 70
- Augé Marc 32, 319, 321
- Azadowski Mark 232
- Azarow Wsiewołod 170
- Babuszkin Jakow 71, 80
- Bach Jan Sebastian 92
- Badajew Aleksiej 129–130, 192,
222, 256
- Baer Ulrich 63, 298
- Bagricki Eduard 189
- Bakke Monika 110–111, 298
- Balmont Konstantin 242
- Barskow Jurij 266
- Barskowa Polina 16–17, 29,
33, 55–56, 103–104, 157,
167–168, 170–171, 179, 184,
190, 192–198, 216, 220–221,
262–272, 276–277, 293, 305,
309–310, 312–313
- Bartnicka Małgorzata 184, 303
- Bażyńska-Chojnacka Katarzy-
na 38, 303
- Becker Annette 147–148, 298
- Belaid Krystyna 148, 298

- Bergholc Fiodor 155
 Bergholc Olga 16, 18–19, 22, 28,
 30–32, 34, 38, 70, 73–77, 80,
 83, 87, 125–126, 134, 138, 146,
 153, 160, 176–177, 180–181,
 186, 195, 264, 273–276, 285,
 297–298, 302, 310, 313, 315,
 318, 321
 Bernacki Marek 234, 299
 Bettelheim Bruno 7–8, 144
 Bianki Witalij 192
 Biedny Demian 68
 Biely Andriej 277, 293, 295
 Bielych Grigorij 290
 Bieńkowska Wiera 47, 297, 315
 Bieszanow Władimir 19, 299
 Biezzubow Aleksy 106, 130
 Blium Arlien 309
 Błok Aleksander 242, 267
 Bogdanowa Olga 248, 309
 Bogdanow-Bieriezowski Wale-
 rian 18
 Bojarska Katarzyna 63, 234,
 241, 246, 298, 301–302
 Bojko Diana 136, 299
 Bolecki Włodzimierz 299
 Boltanski Christian 272–273
 Borejsza Jerzy Wojciech 164,
 303
 Borowski Tadeusz 34–35,
 140–141, 304
 Bortkiewicz Paweł 299
 Borysow Aleksandr 92
 Branach-Kallas Anna 21, 299
 Breżniew Leonid 40
 Briułłow Aleksandr 292
 Briułłow Karl 192–193
 Briusow Walerij 242, 267
 Brodski Aleksandr 64
 Brodski Josif 64–65, 162–164,
 265, 299
 Brodzka-Wald Alina 299
 Bryl Janka 43
 Bunin Iwan 242
 Buryła Sławomir 200, 304
 Burzyńska Anna 188, 266, 299
 Butler Judith 27, 299
 Byljew-Protopopow Nikołaj 67
 Carpi Aldo 144
 Chandogin Nikołaj 65
 Charms Daniil 19, 227, 287
 Chlebnikow Wielimir 277
 Chłystowski Henryk 304
 Chodasiewicz Władysław 242
 Chojnacki Piotr 38, 303
 Chopin Fryderyk 92
 Chruszczow Nikita 40
 Courtine Jean-Jacques 148, 298
 Cwietajewa Marina 242
 Czaja Dariusz 185, 299
 Czajko Igor 157, 221
 Czajkowski Piotr 92, 282
 Czakowski Aleksander 28,
 299–300
 Czapliński Przemysław 116,
 140, 300, 302
 Czarnacka Agata 27, 299
 Czech Jerzy 42, 48, 298
 Czechow Anton 252
 Czeremnych Michaił 69
 Czerkawski Piotr 283, 307
 Czermińska Małgorzata 229,
 300
 Czernow Andriej 242, 313
 Czukowski Korniej 290
 Czukowski Mikołaj 28, 300
 Czyżowa Jelena 33, 137,
 255–257, 300, 313

- Darow (Duchonin) Anatolij
 16–17, 309
 Denisowskij Nikołaj 69
 Dickens Karol 195, 245
 Dikötter Frank 11, 137, 300
 Dobriakowa Jelena 226, 310
 Dołganowa Anna 213, 306
 Domańska Ewa 29, 30, 49–51,
 102, 116, 135, 137, 140,
 143–145, 147–149, 241, 284,
 300–303, 305, 307
 Dostojewski Fiodor 44, 247,
 277, 290
 Dowłatow Siergiej 236, 251–252,
 305
 Draguńska Ksenia 262
 Drong Leszek 139, 303
 Droysen Johann Gustav 188
 Drużynin Piotr 232, 257
 Dunajewskaja Natalia 202, 313
 Dymow Aleksandr 14, 113
 Dziedzic Marcin 100–102, 300
 Ejchenbaum Boris 232
 Eliasberg Karl 80–82, 85
 Engelking Barbara 57, 134–135,
 148, 152, 161, 190, 200, 300
 Ernest Stefan 152
 Etkind Aleksandr 22, 26, 29, 83,
 89, 91–92, 103–104, 144, 307
 Fadiejew Aleksandr 290
 Fanajłowa Jelena 272
 Fast Piotr 2, 275, 300, 316
 Fedeci Ziemowit 28, 301
 Fiedosiejew Wasilij 65
 Figes Orlando 110, 300
 Fiłonow Paweł 19, 160, 226,
 287, 292
 Fiodorowa Zoja 133
 Fomin Iwan 292
 Foucault Michel 32, 88, 184,
 319, 321
 Frank Anne 20, 33, 210–212, 289
 Frankl Victor Emil 115, 135, 300
 Frejdenberg Olga 16, 20,
 31, 33–34, 49, 112, 134,
 141–142, 159, 168, 230–234,
 257, 285, 298, 300, 307, 315
 Fromm Erich 139–140, 300
 Gadomska Barbara 11, 300
 Gajda Stanisław 229, 300
 Galba Władimir 67
 Galis Adam 28, 300
 Gałczyńska Natalia 70, 298, 315
 Garszyn Władimir 18, 109–110,
 113, 286
 Gauck Joachim 294
 Gawalewicz Adolf 143
 Gazjewa Ludmiła 10, 310
 Gelwer Siergiej 278
 Gierasimow Siergiej 294
 Ginzburg Jewgienija 123, 301
 Ginzburg Lidia 13, 15–20, 31–34,
 36, 48, 106–109, 118–120, 125,
 127–128, 132, 138, 142, 146,
 149–150, 169, 172, 176–177,
 180–181, 183, 190, 194, 200,
 206–207, 228, 230, 234–240,
 256, 273, 275, 286–287, 297,
 302, 305–306, 311–312, 315,
 318, 321
 Gippius Zinaida 53, 302
 Glebowa Jewdokia 160
 Glebowa Tatiana 31, 33, 131,
 194, 204–205, 221, 226–228,
 269–270, 287, 297, 312
 Gleń Adrian 240, 304
 Glinka Michaił 282

- Glinka Władisław 18, 243, 310
 Głowiński Michał 172, 190, 301
 Godlewski Grzegorz 162, 303, 305
 Goebbels Joseph 68
 Goering Hermann 68
 Goldenberg Myrna 122
 Gomółka Anna 301
 Gondowicz Jan 259, 302
 Gor Giennadij 267
 Goralik Linor 266, 310
 Gorki Maksim 290
 Gorodnicki Aleksandr 310
 Górską Barbara 108, 111, 301, 303–304
 Grajewski Wincenty 20, 298, 315
 Granin Danił 18–20, 30, 44–47, 58, 108, 116, 124, 153, 161, 164, 202, 284, 289, 294–295, 297, 306–307, 310, 315, 318, 321
 Gribojedow Aleksander 69
 Grieczyna Olga 18
 Grossman Wasilij 22, 135
 Grupińska Anka 24, 36, 301
 Grynberg Mikołaj 24, 25, 36, 301
 Gubczewski Paweł 166
 Gwizdalanka Danuta 184, 304
 Hamsun Knut 127–128
 Hauser Irena 190, 301
 Hercen Aleksander 36, 225, 287
 Hertz Paweł 163, 299
 Himmler Heinrich 68
 Hirsch Marianne 33, 241, 272, 301
 Hitler Adolf 68, 231
 Hodgson Katharine 313
 Hugo Wiktor 170
 Husarska Anna 65, 299
 Ignatjew Nikołaj 70
 Inber Wiera 18, 28, 264, 301, 311
 Isajewa Wiera 89
 Iwanow Władimir 44, 311
 Jackowski Aleksander 28, 299
 Janajew Giennadij 281
 Janczewska Marta 32–33, 190–191, 205, 301
 Jarow Siergiej 10, 17, 19, 29–30, 54–59, 68, 98–99, 106, 111, 113–115, 130, 136, 145–147, 151, 156, 160–162, 169, 172–173, 180, 191, 201–203, 206–207, 212, 245, 289, 301, 307, 312–313, 318, 321
 Jaspers Karl 7, 260
 Jaworek Jarosław 177, 301
 Jaworski Stanisław 234, 299
 Jefimow Boris 69
 Jeromkin Grigorij 82
 Jeżewski Władysław 110, 300
 Jokiel Irena 240, 304
 Kalita Liliana 316
 Kałatozow Michaił 179
 Kantor Julia 311
 Kapuściński Ryszard 11, 135, 301
 Karaczewska Wiesława 40, 301
 Karamzin Wiktor 9
 Karwacka Monika 316
 Karwowska Bożena 118, 123, 301
 Kasack Wolfgang 293, 301
 Kazancew Anatolij 67
 Kępiński Antoni 23, 143
 Kiersnowska Jefrosinia 39–40, 123, 301
 Klimowicz Tadeusz 25, 44, 301

- Klodt Piotr 97
 Kniaziew Georgij 18, 31, 86, 156–157, 164–168, 170, 203–205, 207–209, 287, 289
 Knoll Renia 212
 Knyt Agnieszka 13, 17, 20, 298, 315
 Kobielow Wasilij 67
 Kobrin Kirił 150, 240, 306
 Koc Jekaterina 171
 Koch Karl 87
 Kocjan Krzysztof 305
 Koczyna Jelena 19, 130, 132, 134, 145, 183, 187, 189, 288
 Kodzis Bronisław 293, 301
 Koleśnik Władimir 43
 Komarow Nikołaj 10, 19, 107–108, 136, 173, 306
 Komisaruk Ewa 32, 138, 177–178, 302
 Kononow Michaił 13, 33, 258–262, 302
 Kononowa Tamara 207
 Korczagin Kirił 264–265, 271, 311
 Korczak Janusz 198
 Korowin Arkadij 144
 Korpanty Jerzy 19, 303
 Kowalczyk Walentin 10, 197, 306, 311
 Kowalska-Leder Justyna 32, 198–200, 212, 302
 Kowalski Piotr 87, 304
 Kozłowski Władimir 69
 Kozłowski Wiktor 81–82, 136
 Krall Hanna 115, 143, 302
 Krandijewska-Tołstoj Natalia 33, 241–247, 252, 264, 288, 313
 Krawczyńska Dorota 299
 Kristeva Julia 110
 Królak Sławomir 144, 298
 Krupiński Piotr 123, 302
 Krycka-Michnowska Iwona 53, 302
 Kryłow Porfirij 69
 Kudojarow Borys 64
 Kukuj Ilja 311
 Kuprijanow Michaił 69
 Kurdow Walentin 67, 221
 Kuricyński Wiaczesław 248, 309
 Kurkiewicz Juliusz 268, 307
 Kurtow Artiom 60
 Kutienkow Boris 271
 Kutuzow Michaił 69
 Kuźnicki Sławomir 139, 303
 LaCapra Dominick 234, 246, 302
 Laszczak Wanda 316
 Lebiediew Władimir 69
 Leinwand Aleksandra 226, 302
 Lenin Włodzimierz 53
 Leociak Jacek 7–8, 26, 29, 57, 62, 73, 114, 116, 152–153, 157–158, 165, 173–174, 193, 198, 230, 260, 299–300, 302
 Lermontow Michaił 69
 Levi Primo 144, 148, 267–268, 276, 307
 Lewczenko Jan 240, 306
 Lichaczow Dmitrij 9, 10, 16, 18, 20, 31, 38, 94, 117, 134, 136, 158–159, 191–192, 196, 219, 256, 288, 297–298, 315
 Lipski Leo 123, 302
 Litwiniuk Jerzy 70, 298, 315
 Łabuszewska Anna 37, 307
 Łarionow Siergiej 100–101, 311
 Łarionow Denis 7, 313
 Łeńska-Bąk Katarzyna 87, 304

- Łomagin Nikita 19, 306
 Łoźnica Siergiej 33, 277–281, 294, 307
 Łysak Tomasz 63, 234, 246, 298, 302
 Magajewa Swietłana 216–217, 311
 Magnuszewski Piotr 71
 Maj Bronisław 107–108, 303
 Majakowski Władimir 67–70, 223–224, 226, 303
 Majewski Tomasz 98, 304
 Makarow Władimir 22, 307
 Makogonienko Georgij 126
 Maksimow Dmitrij 267, 269
 Malaparte Curzio 163–164, 303
 Malenkow Grigorij 40
 Małczyński Jacek 303
 Małek Eliza 149
 Mandalian Andrzej 123, 301
 Mandelsztam Nadieżda 148
 Mandelsztam Osip 189
 Markowski Michał Paweł 188, 266, 299
 Marszak Samuił 68, 290
 Martiła Jelena 18, 33, 115, 117, 215–221, 288–289, 311
 Matiuszyna Olga 264
 Mazieliew Rafaił 65
 Mazuś Marta 63, 308
 Mencwel Andrzej 162, 303, 305
 Mengele Josef 114, 303
 Merkel Angela 294
 Merridale Catherine 38, 158, 303
 Metter Izrail 36
 Meyerhold Wsiewołod 19
 Mielik-Bagdasarowa Jelena 70
 Mikołaj I 254
 Milewska-Zonn Ewa 13, 298, 315
 Moroz Oksana 21, 311
 Moynahan Brian 18–19, 39, 65, 80–81, 83–85, 136, 243, 266, 303
 Mozart Wolfgang Amadeusz 92
 Mrawinski Jewgienij 80
 Muchina Lena 20, 33, 54, 168, 173, 178, 189, 191, 196, 210–213, 289, 298, 301, 315
 Muratow Nikołaj 67
 Nadporożska Olga 216
 Nadson Siemion 225
 Nansen Fridtjof 129
 Nasiłowska Anna 121, 304
 Nasonowa Natalia 227, 312
 Nawrocka Ewa 299
 Newski Aleksander 69, 181
 Nicolosi Riccardo 312
 Niepokólczycka Ewa 40, 301
 Nikitin Aleksandr 60
 Nikitin Władimir 60–61, 100, 306, 312
 Nikolskij Aleksandr 221, 227, 289
 Nikołajew Wasilij 67
 Nonin Władimir 275
 Nonina Nina 275
 Nordsztejn Siemion 65
 Nowelli Kamil 184, 308
 Nowosiołow Anatolij 210, 308
 Nycz Ryszard 234, 303
 Nyiszli Miklós 114, 303
 Ochapkina Lidia 18, 180, 209, 289–290
 Ogarkowa Jelena 71, 312
 Olszański Tadeusz 114, 303

- Orbeli Josif 166
 Orwid Maria 23, 303
 Ostroumowa-Lebiediewa Anna 18
 Owsiannikow Siergiej 228, 312
 Pakulin Wiaczesław 228
 Pankowski Marian 123, 302
 Pankratow Siergiej 71
 Pantelejew Leonid (właśc. Aleksiej Jeriemiejew) 264, 290
 Pasternak Borys 20, 112, 142, 189, 232, 242, 285, 298, 315
 Patocka-Sigłowy Urszula 316
 Pawletko Beata 306
 Pawlus Marta 234, 299
 Pawłow Dmitrij 10
 Peri Alexis 212–213, 306
 Pielipiejko Sofia 67
 Pietlianowa Nina 101, 312
 Pietrow Georgij (Jurij) 67
 Piotr I (Wielki) 152, 163
 Piwko Marek J. 4
 Pleszczejew Aleksiej 212
 Podgórzec Zbigniew 151, 305
 Podoroga Walerij 144, 312
 Poe Edgar Allan 195
 Polak Andrzej 316
 Połzikowa-Rubiec Ksenia 193
 Pomian Krzysztof 30, 50, 52, 55, 303
 Popkow Piotr 10, 243, 312
 Poret Alisa 287
 Porteous John Douglas 184, 303
 Poźniak Telesfor 44
 Prokofjew Siergiej 230, 295
 Prokofjew Aleksandr 67
 Propp Władimir 232
 Proust Marcel 195
 Prus Justyna 37, 303
 Przybylski Ryszard 240, 303
 Pudelko Brygida 316
 Puszkina Aleksander 69, 192, 212, 224, 226, 303
 Putrament Maria 151, 305
 Rachmaninow Siergiej 282
 Radakow Aleksiej 69
 Radford Kathryn 139, 303
 Rafael (właśc. Raffaello Santi) 226
 Rajkowa Irina 306
 Rastrelli Francesco Bartolomeo 225–226, 292, 309
 Ratuszynska Irina 124, 224, 304
 Reid Anna 18, 39–40, 49, 77–78, 110–113, 125, 129, 132–133, 136, 151, 166, 170, 173, 196, 220, 304
 Riabinkin Jurij 18–19, 23, 41, 142, 190, 202, 289, 291, 301
 Riabinkina Irina 23
 Ringelblum Emanuel 56–57, 298
 Rodak Paweł 32, 200, 210–211, 304
 Rojewska-Olejarczuk Ewa 40, 301
 Rubanczik Jakow 33, 221–223, 225–226, 291–292
 Rubaszkin Aleksandr 36, 71–72, 78, 174–175, 312–313
 Rudziński Roman 260
 Rybicka Elżbieta 186, 304
 Rygielska Małgorzata 301
 Sacha Magdalena 87, 304
 Sadowski Jakub 12, 304
 Sajanow Wissarion 67, 70
 Saleniece Irena 91

- Sandomirskaja Irina 7, 12–13, 17, 29, 55–56, 108, 121–122, 124, 164, 240, 304, 307, 312–313
- Sawicki Stanisław 240, 306
- Sawiczewa Tania 90, 210
- Sawrasow Aleksiej 192
- Schafer Raymond Murray 184, 304
- Sebald Winfried Georg 174
- Seliwanow Wasilij 71
- Seliwanowa Inna 313
- Semprún Jorge 147
- Sieriebriennikow Kiriłł 262
- Sieroszewska Barbara 164, 303
- Sierow Władimir 67, 269–270
- Simonow Konstantin 68
- Skriabin Aleksandr 183
- Sławińska Joanna 281, 308
- Słobodnikowa Eleonora 28, 299
- Słyścienko Wiktor 70–71
- Smaga Józef 34–35, 140, 304
- Sobolewski Tadeusz 281, 308
- Soboliew Giennadij 10
- Soboliewa Nadieżda 157, 213, 305–306
- Sokołow Nikołaj 69
- Sokołowska Natalia 38, 197, 297, 313, 315
- Sokurow Aleksandr 34, 282–283, 295, 307
- Sołowjow Siergiej 295
- Sołżenicyn Aleksander 15, 123, 235–237
- Sowińska Agnieszka 256, 300
- Stalin Józef 40, 88, 231, 260, 284
- Starzyński Stefan 73
- Stefanowicz Witold 19, 299
- Stempczyńska Barbara 35, 304
- Stobiecki Rafał 50–51, 303, 305
- Stróżyński Tomasz 148, 298
- Suchich Igor 47, 307
- Surikow Iwan 212
- Suwierina Jekaterina 21, 311
- Suworow Aleksander 69, 171
- Swat-Pawlicka Magdalena 144, 304
- Szałamow Warłam 25, 34–35, 56, 123, 140–141, 158, 237, 304
- Szaporina Natalia 70
- Szatałow Nikołaj 65
- Szczeklik Andrzej 111, 304
- Szerwud Olga 278, 313
- Szkarowski Michaił 196, 313
- Szladowski Marek 240, 304
- Szmaglewska Seweryna 118
- Szostakowicz Dmitrij 18, 30, 65, 74, 80–81, 83–84, 230, 282, 318, 321
- Sztandara Magdalena 87, 304
- Szulakiewicz Władysława 308
- Szuster Edward 92–93, 308
- Szwarc Jelena 263
- Szwarc Jewgienij 72
- Taborska Halina 98, 304
- Tachtaj Aleksandr 75
- Tarasiewicz Wsiewołod 65
- Tarkowski Arsienij 295
- Taurit Robert 89
- Taylor-Kucia Jessica 108, 111, 301, 303–304
- Teeuwisse Jo Hedwig 100
- Thomas Louis-Vincent 162, 305
- Tichonow Nikołaj 67
- Tichonowa Anastazja 103, 272, 313
- Tiendriakow Władimir 135

- Timofiejew Boris 67, 70
- Tokarska-Bakir Joanna 30, 51–52, 246, 305, 308
- Tołstoj Aleksy 33, 241–244, 288
- Tołstoj Dmitrij 241, 243, 288
- Tołstoj Lew 194–195, 236, 287
- Tołstoj Natalia 33, 241, 247, 250–254, 309
- Tołstoj Tatiana 33, 241, 246–248, 250–251, 253
- Tomaszewski Boris 232
- Toporow Władimir 185, 305
- Toricz Leonid 70
- Trachtenberg Dawid 4, 63–64, 277
- Traczewska Maria 134, 298, 315
- Trubina Jelena 96, 253, 307
- Turgieniew Andriej 248, 309
- Turkow Andriej 14, 46, 313
- Tyka Anna 4, 316
- Tymieniecka-Suchanek Justyna 316
- Tyrsa Nikołaj 67
- Tyszka Wojciech 39, 304
- Ubertowska Aleksandra 122, 305
- Ulicka Danuta 121, 304
- Ulicka Ludmiła 247
- Urbański Jakub 123, 298
- Uszakin Siergiej 96, 307
- Van Buskirk Emily 16, 36, 235, 237, 239–240, 297, 305, 315
- Wakser Moisiej 70
- Wala Katarzyna 184, 308
- Warszawski Dawid (właśc. Konstanty Gebert) 133, 305
- Wawrzyńczyk Jan 149
- Wieliczko Michaił 65
- Wieriejskij Gieorgij 67
- Wieżlan (Worobjewa) Jewgienija 255, 310
- Winogradow Wiktor 306
- Wiszniewiecki Igor 33, 193–194, 262, 276–278, 295
- Wiszniewski Wsiewołod 75, 264
- Wiślicz Tomasz 50–51, 303, 305
- Witkacy (Stanisław Ignacy Witkiewicz) 307
- Wnuk-Lipiński Edmund 140, 300
- Wolnicka Aleksandra 115, 300
- Wołkow Salomon 232, 306
- Wołodźko-Butkiewicz Alicja 4, 20, 298, 301, 315
- Woronina Tatiana 9, 310
- Woroszyłski Wiktor 223–224, 303
- Wójcicka Agnieszka 44, 308
- Wójcik Maja 98, 304
- Wójcik Michał 100, 102, 300
- Wrzosek Anna 20, 297, 315
- Wuczeticz Jewgienij 89
- Wwiedenskij Aleksandr 227
- Wysłouch Seweryna 308
- Wysocki Władimir 90
- Wysoczańska-Pajak Katarzyna 316
- Zabołocki Nikołaj 227, 287
- Zalcman Paweł 16, 31, 131, 137, 142, 202, 267, 292, 297, 311
- Zamiatin Jewgienij 151, 182–183, 305
- Zawjałow Siergiej 33, 262, 272–277, 295–296, 310
- Zedong Mao 11
- Zeidler-Janiszewska Anna 98, 304

Ziegmayer Wilhelm 105–106
Ziemilska Olga 140, 300
Ziemilski Andrzej 140, 300
Ziębińska-Witek Anna 51, 89,
92, 95, 98, 305
Zimand Roman 199
Ziółkowska Ewa 89–90, 308
Zorin Andriej 16, 36, 127, 235,
237, 297, 311, 315
Zoszczenko Michaił 72, 75,
230, 243, 252

Żabińska Antonina 86–87, 305
Żabiński Jan 86
Żarno Jan 135, 137, 300
Żdanow Andriej 133, 242, 310,
312
Żyłko Bogusław 10, 20, 185,
298, 300, 305, 315
Żyrmunski Wiktor 232